

LUND UNIVERSITY

Archeologija ir ikikrikscioniskoji religija Skandinavijoje

Jennbert, Kristina; Vaitkevičius, Vykintas

Published in:
Laudies Kultura

2003

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Jennbert, K., & Vaitkevičius, V., (TRANS.) (2003). Archeologija ir ikikrikscioniskoji religija Skandinavijoje. *Laudies Kultura*, 2, 20-28.

Total number of authors:

2

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Archeologija vis dar ieško deramos vietos tarp kitų mokslo disciplinų. Praėjusio amžiaus pabaigai buvo dosni naujų teorijų, metodų, kryptų. Tai buvo tarytum atsakas Janui Hoderiui, kuris dar 1981 m. nuogąstavo, kad archeologija, atsisakydama diskutuoti ir eksperimentuoti su įvairiais požiūriais į praeitį, niekada nesubręs.¹ Savitą braižą turėjusi Skandinavijos archeologų mokykla praeito šimtmečio devintuoju dešimtmečiu padarė dar vieną posūkį naujų tyrimų teorijų ir kryptų link. Gausūs ir įvairūs religijos paminklai Skandinavijos šalyse tapo nuolatinių tyrimų objektais, ikikrikščioniškoji religija ir jos transformacijos po krikšto – viena ryškiausių nacionalinių tyrimų gairių.

Šiuo straipsniu Lundo universiteto archeologė doc. dr. Kristina Jennbert glaustai apžvelgia paskutiniųjų dviejų dešimtmečių skandinavų archeologų darbus iš ikikrikščioniškosios religijos tyrimų srities. Žinoma, jų būta dar daugiau. Tačiau vien šis pateikiamų idėjų laukas byloja apie plačias archeologijos galimybes tirti senąją religiją ir bendriems projektams sutelktų humanitarų pajėgų svarbą.

Tai svarbiausia priežastis, kodėl šis straipsnis siūlomas žurnalo skaitytojams. Disponuodama nemažiau gausiais baltų religijos šaltiniais, Lietuva iki šiol neskiria reikiamo dėmesio interdisciplininiam tyrinėjimams, kurie jau tapo šiuolaikinio mokslo reikalavimu.

Vertėjas

Archeologija ir ikikrikščioniškoji religija Skandinavijoje

Kristina JENNBERT

Ritualo ir religijos studijos tapo dažna paskutiniojo dešimtmečio mokslinių ir mokslo populiarinimo straipsnių tema. Per paskutiniuosius du dešimtmečius žymiai padaugėjo ikikrikščioniškosios kultūros archeologinių tyrimų. Skandinavijos archeologijos programinės studijos pristatomos taip, kad atspindėtų skirtingus požiūrius ir diskusijas. Šiame straipsnyje taip pat aptariami pagrindiniai teoriniai bei metodologiniai klausimai, jungimosi su kitomis humanitarinėmis disciplinomis galimybės.

Įvadas

Aštuntojo dešimtmečio pradžioje archeologijos studentai juokėsi iš visko, kas buvo vadinama „apeiginiu“. Šį terminą galėjo vartoti tik tas, kuris neturėjo jokios kitos interpretacijos. Ritualas ir religija archeologijoje vaidino menką mokslinį vaidmenį. Dabar situacija visiškai kitokia. Užsienio ir Šiaurės šalių (ypač – Švedijos, Norvegijos, pastaruoju metu ir Danijos) archeologų dėmesys ritualui ir religijai niekada nebuvo toks didelis kaip per paskutiniuosius du dešimtmečius. Susidomėjimas religija reiškiasi ir mokslinėse studijose, ir įvairiuose viešuose renginiuose. Archeologinės parodos „Vikingai ir krikščionys“ (Viking og Hvidekrist) Kopenhagoje, Paryžiuje ir Berlyne², „Kultas, galia ir kosmosas“ (Kult, Kraft och Kosmos)³, taip pat uolų raižinių paroda muziejuje Tanume, Švedijos vakarų pakrantėje, – tik keli išaugusio domėjimosi pavyzdžiai. Puikios reprezentacinės publikacijos, skirtos vikingų epochos⁴ ir žalvario amžiaus⁵

mentalitetui. Nūnai praeities religijos ir ritualo tyrimai yra mokslo fenomenas, taip pat ir visuomenės susidomėjimo objektas; taip iš tiesų buvo ir ankstesnio laikotarpio archeologijos darbuose⁶ [XIX a. – XX a. pr. – vert.].

Mūsų dienomis, pačioje antrojo tūkstantmečio pabaigoje, praeities religijos nostalgija yra akivaizdi. Visų ankstesnių visuomenės stadijų pokyčių atmintis yra juntama žurnalo ir laikraščių publikacijose, radijo ir televizijos laidose. Deja, ir sektos nacionalistiniais tikslais ar ryšium su *New Age* judėjimais pasitelkia praeitį. Priešistoriniai simboliai ir radiniai naudojami ideologiniams, politiniams ar religiniams tikslams.

Europiečių modernizmas tuo pačiu metu yra analizuojamas iš architektūros, sociologijos ar politikos perspektyvų. Norvegų antropologas T. Eriksenas (*T. Eriksen*) pabrėžia praeities supratimo reikšmę.⁷ Tam tikra prasme praeitis yra ir dabartis, taigi, atrodo, kad šiuolaikinis tarpusavio bendravimas gali remtis taip pat ir archeologija. Archeologija tampa svarbi nustatant, ar praeitį priimti, ar atmesti.⁸

Šis straipsnis yra labai plataus ikikrikščioniškosios religijos tyrimų lauko apžvalga, besiremianti visos Skandinavijos archeologijos patirtimi. Pristatomos svarbiausios XX a. pabaigos archeologų publikacijos, skirtos ritualui bei religijai, atstovaujančios skirtingiems požiūrio taškams ir kviečiančios į diskusiją. Ikikrikščioniškajai religijai skirti tyrinėjimai archeologijos dalimi tapo po 1990 m., praėjus keliems nesi-domėjimo religija šimtmečiams.

Archeologija ir religija

Žinoma, visos disciplinos keičiasi. Ankstyvuosiuose archeologijos tyrinėjimuose domėjimasis priešistorine religija buvo vienas sudedamųjų interpretavimo komponentų.⁹ Žvelgiant retrospektyviai, evoliucionistinė paradigma, taip pat difuzionizmas bei funkcionalizmas buvo ir iki šiol yra archeologijos, kaip ir kitų disciplinų, „korpusas“. Šios metodologijos taip pat dominavo ir dominuoja studijose, susijusiose su priešistorinio laikotarpio religija. Tokie teoriniai atspirties taškai lemia, kad kultūros istoriją daug dažniau iliustruoja materialinė kultūra nei analitinio tyrimo pastangos. Žymiajame kopėčių tyrime (1954) K. Haukas (*Ch. Hawkes*) tiksliai nusakė ribotas archeologijos galimybes tirti praeities religijas.¹⁰ Ir septintuoju, ir aštuntuoju dešimtmečiais dėl „tiksliosios“ mokslinės archeologijos sampratos daugiau ar mažiau buvo sutariama, kad religijų tirti apskritai neįmanoma. Dedukcine maniera kiekybinės analizės metodais religiją buvo sunku interpretuoti, apibendrinti ir „įsprausti“ į neoevoliucionistinę paradigmą.

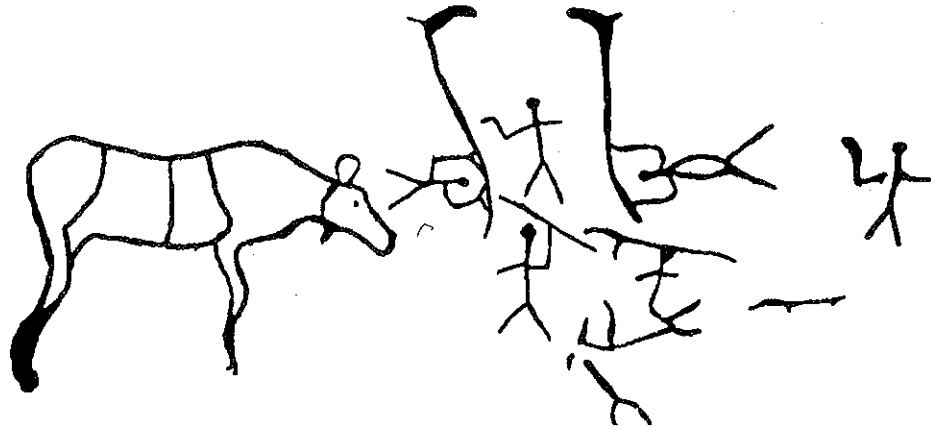
Per paskutiniuosius tris dešimtmečius daugelis archeologijos tyrimų prielaidų pasikeitė. Devintojo dešimtmečio pradžioje tapo aišku, kad materialinė kultūra gali turėti įvairių prasmų, nebūtinai vieną. Materialiasias raiškas imta interpretuoti nebe kaip pasyviuos objektus, o greičiau kaip labai „aktyvius“, atliekančius svarbų vaidmenį socialiniuose procesuose. J. Hoderio (*J. Hodder*) monografija „Veikiantys simboliai“¹¹ (*Symbols in Action*) turėjo milžinišką poveikį archeologijai. Užuo būdami vien didelės ekonominės reikšmės raiškomis, radiniai taip pat gali turėti metaforinę prasmę (pavyzdžiui, geležies šlakas,¹² įrankiai¹³). „Kritiškajai“ archeologijai atsivėrė naujos perspektyvos ir potencialas, tačiau kartu atsirado ir galimybė mesti iššūkį interpretuojant radinių prasmę.

Postprocesinė¹⁴ ir vėliau „pažinimo“¹⁵ archeologija atvėrė galimybes tirti ritualą bei religiją kitaip negu iki tol. Tiesa, intriguoja ir tai, kad ankstyvuosiuose postprocesiniuose darbuose religija tyrinėta labai retai – dėmesys skirtas valdžios santykių ir ideologinių struktūrų simboliams. Juose glūdėjo ir religija.

Žinoma, Šiaurės kraštų religija buvo tiriama ir iki tol. Ši tyrimų sritis daugiausia buvo susijusi su religijų istorija, senosios literatūros studijomis ir rašytinių šaltinių analize.¹⁶ Tačiau ikirikščioniškosios religijos tyrimams galima pasitelkti daugelį kitų šaltinių. Jiems priklauso: gyvenviečių ir kapų radiniai, surasti paaukoti daiktai, akmenys su piešiniais, uolų raižiniai. Tai ir yra įprasta archeologijos materialinė kultūra. Tačiau iki devintojo dešimtmečio religija, kaip neturinti tiksliai apibrėžtų prielaidų materialinės kultūros atžvilgiu, archeologijoje turėjo menką mokslinę reikšmę. Disciplinos, kurios tirdamos Šiaurės kraštų religiją naudoja skir-

tingus šaltinius ir metodus, beveik nebendradarbiavo. Ir archeologai dar neseniai nekvestionavo įvairių Šiaurės kraštų religijos teorijų. Veikiausiai tai irgi buvo nebendradarbiavimo tarp archeologijos ir religijos istorijos ar literatūros mokslų rezultatas. Atrodo, kad supratimas apie rašytiniuose šaltiniuose ir materialinėje kultūroje glūdinčias galimybes kilo kaip konstruktyvaus dialogo rezultatas.

Disciplinų sąveika sustiprėjo per du paskutiniuosius dešimtmečius. Atsižvelgdami į nepakankamus akademinių disciplinų ryšius, religijos istorikai devintuoju ir dešimtuoju

Uolų raižiniai, vaizduojantys elnią ir žmones su apeiginėmis lazdomis, elnio galvomis ir ginklais // *Germanische Religionsgeschichte. Quellen und Quellenprobleme.* – Berlin – New York, 1992. – S. 174.

dešimtmečiais surengė keletą konferencijų.¹⁷ Jos turėjo didelės svarbos archeologijai. Archeologų pastangomis per paskutiniuosius dešimt metų taip pat vyko konferencijos,¹⁸ kuriose jie patys siekė rasti kelius, kaip priešistorinių bendrijų religijos rekonstravimui panaudoti archeologijos medžiagą.

Ritualų interpretacija, kuriai įkvepia sociologija, antropologija ir religijos istorija,¹⁹ archeologijoje gali duoti labai gerų rezultatų (plg. A. Šanchės (*A. Schanche*) darbą apie samių laidotuvių papročius),²⁰ tačiau tuo iki šiol nepasinaudojama. Religiniai ritualai gali būti traktuojami kaip tiesiogiai koreliuojantys su ideologiškai struktūruotos visuomenės mitologija bei kosmologija, kultūrinio identiteto. Vadinasi, ritualai yra svarbūs struktūruojant visuomenę. Tokiu būdu materialinėje kultūroje „įsišakniję“ ritualai su mitologija ir kosmologija susiję kaip žmonių veiksmai, atliekami pagal jų kosmoso ir žmogaus sampratos koncepciją.

Vis dėlto suvokiant ritualo ir religijos sandarą archeologijos debatuose išryškėja tam tikri sunkumai. Pagrindiniai klausimai yra susiję su galimybėmis ikirikščioniškąją religiją tirti tekstų ar materialinės kultūros pagrindu. Taip pat politinės valdžios bei ideologinių prioritetų kontekste kontraversiškai traktuojamas religijos pobūdis ir vaidmuo.²¹

Tiriant priešistorinę visuomenę Vakarų šalyse laikomasi įsitvirtinusio skirstymo į tai, kas šventa, ir į tai, kas pasaulietiška. Religijos ir ritualo sampratos taip pat susijusios su Vakarų pasaulio idėjomis. Tačiau būtent dėl to yra kilusios plačios diskusijos.²² Teorinės diskusijos dėl religijos ir ritualo sampratos religijos istorijos ir antropologijos srityse turi di-

delės reikšmės jų išvadas pritaikant archeologijos projektuose. Tas pats pasakytina apie kitų rūšių šaltinius. Ryšys tarp materialinės kultūros ir rašytinių šaltinių yra svarbi metodologinė premisa.²³ Tiriant praeities religijas apskritai kyla daug teorinių, metodologinių ir empirinių problemų.

Vienas svarbiausių klausimų yra tai, kaip ikikrikščioniškoji religija turėtų būti vadinama. Kaip rodo kalba, yra keli ikikrikščioniškosios religijos pavadinimai, pavyzdžiui, Šiaurės kraštų barbariškumas, pagonių religija, pagonybė, senovės skandinavų kultas. Savo reikšme šie terminai mažai skiriasi. Jie naudojami skirtinguose kontekstuose. Ypač į akis krenta termino „barbariškumas“ (*heathenism*) subjektyvumas.²⁴ Ar įmanoma įžvelgti skirtingus religijos sluoksnius tūkstančių metų prieš krikščionybės įvedimą laikotarpiu? Kaip Šiaurės šalių religija yra susijusi su ankstesnėmis ir vėlesnėmis kosmologijomis? Kurio laikotarpio religija/kosmologija mokslininkų tiriama? Kaip ritualas ir religija atsispindi materialinėje kultūroje, kokios rūšies reprezentacijų mes aptinkame archeologijos medžiagoje? Ar religija per praėjusį [pirmąjį – *vert.*] tūkstantmetį kito ir kada galima išskirti savitą Šiaurės kraštų religiją? Kas būdinga ikikrikščioniškajai religijai keli šimtai metų prieš krikščionybės įvedimą? Tiriant visuomenės struktūras ir konkrečius Pietų Skandinavijos regionus diskutuota apie daugelį ritualų, mitų ir pasaulėžiūros aspektų. Tolesni pavyzdžiai rodo kelias svarbias tyrimų temas. Buvo svarstoma kosmologijos struktūra.²⁵ Kai kurie mokslininkai teigė, kad [Šiaurės kraštų – *vert.*] pagonybė buvo šamanistinė religija,²⁶ taip pat, savo ruožtu, kad ikikrikščioniškuoju laikotarpiu valdovo institucija buvo šven-

ta.²⁷ Buvo pabrėžta, kad tiriant kristianizacijos procesą, galima remtis archeologijos medžiaga.²⁸ Kaip pavyzdį galima paminėti vikingų epochos kryželius pakabučius, kurie laikomi krikščionių misijų raiška.²⁹ Karaliai, valdžiai, bažnyčių ir parapijų kūrimas – gerai žinomos, pagrindinės kristianizacijos tyrimų temos.³⁰ Suprasti kristianizaciją, taip pat ir skirtingas nuomones dėl krikšto proceso – kompleksinė problema.³¹ Devintuoju dešimtmečiu buvo pradėtas interdisciplininis projektas „Kristianizacija Švedijoje“. Buvo aptarti kelių Švedijos regionų duomenys; kristianizacija apibūdinta kaip labai ilgas, taikus procesas be kolektyvinio (visuotinio) atsivertimo.³² Kita nuomonė pabrėžia dramatišką priešpriešą tarp skirtingų ideologijų, nes ikikrikščioniškoji visuomenė tada buvo priversta socialiai ir politiškai pasirinkti.³³ Šiame kontekste raitelio priemonių bei žirgų laidojimą vikingų epochos laikotarpio žmonių kapuose taip pat siūloma vertinti kaip ideologinę ir religinę žemės valdytojų reakciją į krikštą ir su tuo susijusias socialines ekonomines permainas.³⁴

Žvelgiant iš Šiaurės kraštų perspektyvos, rekonstruojant senųjų religijų paveikslą nemaža reikšmė tenka samių kultūrai. Domėjimasis samiais siekia XIX a.; visų pirma tai pasakytina apie jų etnografijos ir religijos istorijos tyrimus.³⁵ Dėmesio samių religijai ir ritualams skyrė ir archeologai.³⁶ Anot J. Pentikenen (*J. Pentikäinen*) (1977), samių kalboje, kaip ir Vakarų pasaulyje,³⁷ nebuvo žodžio „religija“. Ji taip pat pamini, kad egzistuoja nuomonė, jog religija yra Vakarų visuomenėje atsiradusi istorinė kategorija.³⁸ J. Pentikenen mano, kad etninės religijos konceptas šiuo atveju yra tinkamesnis negu XVII a. krikščionių sukurta samių religijos sam-

Akmuo su piešiniais. VIII–IX a. (*Hammar*, Gotlandas). Piešinio detalė, vaizduojanti aukojimo Odinui sceną: kairėje ant medžio šakos paruoštas korimui karys, dešinėje – žynys ietimi žudo kitą žmogų. Ritualą stebi Odino paukščiai varnai // Nylén E., Lamm J. P. *Bildsteine auf Gotland*. – Visby, 1978. – P. 62.

prata. Etninė religija apima daug daugiau: dvasių pasaulį, Šiaurės žmones, gamtą, gyvenimo ciklą, filosofiją, pasaulio sampratą.³⁹ Šie teiginiai labai tinka ir Šiaurės (germanų) iškrikščioniškajai religijai aptarti.

Chronologiniu požiūriu dažniausiai analizuojami religijos laikotarpiai yra žalvario ir vėlyvasis geležies amžiai. Tačiau paplitęs žalvario amžiaus įvaizdis, šį laikotarpį pateikiantis kaip labai religišką ir kultūrišką, su nuostabiais bronzos dirbiniais, uolų piešiniais, išsiskiriančia laidojimo praktika ir daiktų aukojimo tradicijomis. Turtinga archeologinė medžiaga, turinti gausybę nuostabių variacijų (radiniai, išpiešti akmenys, runos, rašytiniai Šiaurės kraštų mitologijos šaltiniai), ir didžiulis visuomenės susidomėjimas yra svarbūs veiksniai, lemiantys vėlyvojo geležies amžiaus ir kristianizacijos laikotarpio patrauklumą. Šis žavėjimasis siekia XIX a., romantizmo epochą.

Kaip matysime, kiti priešistorės laikotarpiai taip pat traukia religijos tyrinėtojus. Straipsnių ir publikacijų, skirtų ritualui ir religijai, kiekis per paskutiniuosius dešimt metų ženkliai išaugo. Juose diskutuojama daugeliu materialinės kultūros temų. Temos, apie kurias kalbėsime toliau, iliustruoja heterogoniškas ritualo ir religijos tyrimų traktuotes archeologijoje. Laidojimo ir paaugusių daiktų tyrinėjimus pratęsia naujai reiškiamas susidomėjimas priešistorinėmis socialiniais ir kraštovaizdžio struktūra.

Mirtis, kultas ir apeigų vietos

Mirtis ir kultas – daugiausia archeologų tirtos ritualo ir religijos temos. Laidojimo paminklai, uolų piešiniai, lobiai, paaugę karo grobis, apeigų vietos yra ritualo ir religijos tyrimų atspirties taškai. Žvelgiant iš ilgalaikės perspektyvos, keletas skirtingų rūšių archeologijos objektų (konkrečiai laidojimo paminklai) gali būti traktuojami kaip plačios chronologijos dėmenys (nuo akmens amžiaus iki šių dienų).⁴⁰ Besikeičiantys laidojimo papročiai atspindi besikeičiančias tradicijas, t. y. mentalines nuostatas (*mental norms*), kurios yra svarbios pačios bendrijos tęstinumui. Kapai ir laidojimo papročiai yra mentalinio ir socialinio pasaulių projekcija, kaip bendrumo patirtis, susiejanti individus.

A. Benet (*A. Bennett*) (1987) pirma studijoje apie geležies amžiaus kapus Centrinėje Švedijoje, *Mälars* ežero rajone pasiūlė laidojimo paminklus laikyti taip pat ir religiniais bei socialiniais simboliais.⁴¹ Vėliau jos metodui pritarė keletas kitų autorių.⁴² Akmens amžiaus laidojimo ritualų tyrinėjimams atstovauja vėlyvojo mezolito kapų prie *Shateholui*⁴³ ir megalitų Pietų Švedijoje⁴⁴ tyrimai. Uolų piešinių vaidmuo laidojimo ritualuose yra detalai išanalizuotas vieno Šiaurės rytų Švedijos (Smolando) rajono pavyzdžiu,⁴⁵ taip pat analizuotas Smolando provincijoje, į pietus nuo *Vättern*

vietovės, aptiktas bronzos amžiaus kapas su raizininiais.⁴⁶ Kitas žymus žalvario amžiaus pilkapis iš akmenų su raizininiais yra *Kivik*, pietrytinėje Skanijos provincijos dalyje. Ikonografijos, kontekstų ir analogų analizė K. Randsborgą atvedė prie hipotezės, jog *Kivik* pilkapis simbolizuoja kone šamanistinį žalvario amžiaus kosmosą.⁴⁷ Tuo pačiu metu L. Larsono atlikta kontekstinė pilkapio aplinkos analizė parodė, kad ilgą laiką šio vietinio valdovo kapas buvo jungiamoji grandis tarp pasaulietinės ir šventosios erdvių.⁴⁸

Žvilgsnis į kapus kaip į pomirtinius paminklus suteikia galimybę apžvelgti tradicijos ištakas ir iškelti kelias idėjas dėl veiksmų, lėmusių mirties sampratos pokyčius; plg. pagonių griautinius kapus, atspindinčius krikščionybės įtaką,⁴⁹ taip pat regioninius laidojimo papročius variantus.⁵⁰ Mirtis kaip vienas iš perėjimo ritualų (*rites of passage*) bei socialinės sąlygos kartu su kitais ritualais teikia galimybių piešti mentalinių ir socialinių normų paveikslą.

A. Schanche (1997) disertacija, skirta samių laidojimo papročiams, yra vienas iš kelių archeologinių samių ritualų tyrinėjimų, inspiruotų antropologinių religijos teorijų.⁵¹ Uolų raiziniai religijos tyrimuose yra svarbiausia materialinės kultūros objektų grupė. Priežastis, matyt, ta, kad dėl savito raiškos būdo uolų raizinius lengva priskirti sakraliajai erdvei. Kitaip tariant, dėl siauros priešistorinės religijos sampratos moderniuose Vakaruose juos lengviausia suvokti. Uolų raizinių vaidmuo religijoje tiriama nuo XIX a. pabaigos.⁵² Iki šiol didelę įtaką šioms tyrimams daro klasikinė uolų raizinių interpretacija (vaisingumo atkūrimo ritualo koncepcija), atlikta O. Almgreno (1927).⁵³ Taip pat populiarė idėja, kad uolų raiziniai reprezentuoja dieviškumą.⁵⁴ Vėlesniais metais uolų raiziniai dar daug kartų buvo interpretuojami ir kitaip. Teigta, kad jie reprezentuoja gyvybines mitines akimirkas.⁵⁵ Uolų raiziniai taip pat laikomi kosmologinėmis ir ritualinėmis reprezentacijomis,⁵⁶ keltų religijos realija,⁵⁷ moteriškojo vaisingumo simboliais,⁵⁸ totemizmo ir šamanizmo raishkomis.⁵⁹ Vėlesniuose darbuose dažnai taikomi fenomenologiniai, poststruktūralistiniai ir hermeneutiniai metodai. Tačiau daug svarbiau tai, kad uolų raiziniai šiose studijose suvokiami kontekstualiai, kartu su kitomis materialinės kultūros formomis.⁶⁰

Nuo praėjusio šimtmečio [XIX a. – vert.] didelio archeologų dėmesio sulaukė ir kultas bei tradicijos, susiję su daiktų aukojimu. Per pastaruosius dešimtmečius vis daugiau tyrimų koncentruota į akmens ir vėlyvojo geležies amžių apeigų vietų prigimtį bei bruožus. Šios vietos aptinkamos ir pelkėse, ir sausumoje, gyvenviečių teritorijoje arba

Auksinis brakteatas, vaizduojantis dievą Odiną, kairėje rankoje laikantį aukojimui skirtą gyvulį, ir žynys arba karys, atliekantis apeigą su brakteatu kairėje rankoje // *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseum Mainz*. – 1970, Jhrg. 17. – S. 282.

šalia jų. Keletu atvejų toje pačioje vietoje daiktai buvo auکوjami nuo akmens iki pat geležies amžiaus, tarsi ta vieta visą laiką būtų turėjusi ypatingos reikšmės. Kitų vietų erdviniai matmenys ir naudojimo trukmė labiau apriboti. Šioms apeigų vietoms, be abejo, gali būti pritaikyta keletas nuomonių, interpretacijų, atsižvelgiant į kontekstą ir chronologinį laikotarpį.

Lobiai ir pavieniai akmens amžiaus radiniai yra suregistruoti ir interpretuoti apeiginės tradicijos požiūriu, kuri laikui bėgant kito.⁶¹ Įžymios archeologinės vietos, pavyzdžiui, *Skedemosse*⁶², *Roëkillorna*⁶³ ir *Käringsjön* Halande, yra svarbūs auکوjimo vietų paminklai. Tačiau pastaruoju metu tyrinėti regionai ir mažiau žinomos archeologinės vietos rodo kur kas glaudesnius gyvenamųjų ir apeigų-auکوjimo vietų ryšius.⁶⁵ Kelios klasikinės paaukoto karo grobio ir kitokios Pietų Skandi-

mosi klausimus jų svarba nepaprasta. Šių vietų aptikta nuo *Lofoten* šiaurėje iki pat Bornholmo pietuose.⁷² Viena psakutiniųjų tyrimų išvadų yra tokia: esminę reikšmę įgyja laiko – erdvės tarpusavio sąryšis.

Norint suprasti prabėgusių epochų mentalitetą materialinės kultūros dalykai taip pat svarbūs. Studijoje, skirtoje vėlyvojo neolito paaukotų daiktų lobiui *Gallemsø* (Jutlandijoje)⁷³, ritualas detalai pristatytas kaip valdžios veiksnys struktūruojant visuomenės sandarą jos viduje, taip pat jos ryšius su išoriniu pasauliu. Nagrinėjant šiuos atvejus atkreiptinas dėmesys į pakartotinį teritorijos panaudojimą ir didelę pačios erdvės reikšmę, kai namai,⁷⁴ priešistorinės sodybos ir ankstyvosios bažnyčios⁷⁵ buvo įkurtos virš pilkapių. Tokios aplinkybės iškelia klausimą, ar ritualo erdvės struktūra iš tiesų yra specifinių kosmologinių konceptų raiška. Kosmologine prasme laiko – erdvės santykiai kapų, auکوjimo vietų ir sodybų atžvilgiu yra fundamentiniai.

Tai, kad politinė ir ideologinė valdžia buvo įsteigiama, įteisinama ir laikui bėgant kito, yra ateities tyrimų iššūkis šiuos klausimus nagrinėti taip giliai, kol struktūruojant visuomenę šie ritualai vis dar turėjo reikšmės.

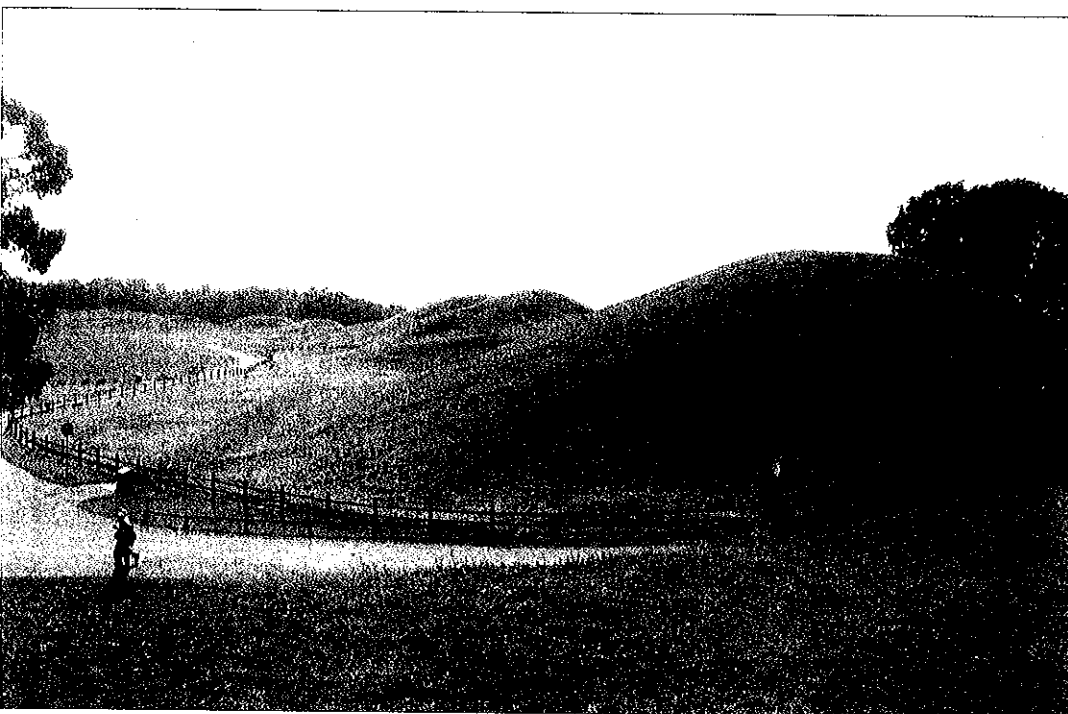
Kasdienis gyvenimas ir kraštovaizdis

Prieš dešimtmetį įvairių kasdienio gyvenimo pusių tyrimai religiniu aspektu buvo retenybė. Veikiausiai taip buvo dėl Vakaruose įprasto pernelyg siauro požiūrio į šventumo–profaniškumo santykį. Ūkinis gyvenimas buvo suvokiamas kaip reiškiny, kurio neveikė ritualai arba tikėjimas ir kuris neturėjo nieko bendra su šventvietėmis. Platesnis požiūris į šventumo ir profaniškumo sąsa-

jas lėmė, kad priešistorinės sodybos, kaimai ir pats kraštovaizdis buvo įtraukti į religijos tyrinėjimus.

1990 m. ir vėliau, archeologams tiriant gyvenviečių, sodybų bei kraštovaizdžio mentalinius aspektus iškilo funkcinis bei ekonominis požiūris. Dabar daugelis archeologų yra daugiau ar mažiau tikri, kad kraštovaizdis kupinas įvairių kultūros raidos žinių. Iki šiol *la longue durée* yra nepaprastai svarbi tyrimų perspektyva. Pateikiami pavyzdžiai iliustruoja keletą priešistorinių laikotarpių. Ankstyviausias – mezolitinė *Tågerup* gyvenvietė Skanijoje, Pietryčių Švedijoje. Namai, kapai ir ypatingi akmens bei organinių medžiagų radinių kontekstai ritualų tyrimuose suteikia šiai vietai „centrinės“ statusą.⁷⁶

Žalvario amžiaus gyvenvietėje *Apalle*, Centrinėje Švedijoje, namų viduje, židiniuose ir ūkinėse duobėse rasta archeologinė medžiaga interpretuojama kaip simbolinė,⁷⁷ nes

Gamla Uppsala (Uplandas, Švedija), karališkieji V–VI a. pilkapiai. 2000 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka

navijos geležies amžiaus auکوjimo vietos buvo plačiai aptarinėjamos. Geležies amžiaus auکوjimo vietų pobūdžio ir geografinės padėties kaita interpretuojama socialinės organizacijos, ekonomikos, aukščiausiosios valdžios⁶⁶ ir karo (kariavimo) pokyčių⁶⁷ fone. Ankstyvojo ir viduriniojo neolito laikotarpių aptvėrimai *Sarup*,⁶⁸ perdegę viduriniojo neolito laikotarpio kirviai,⁶⁹ gaisravitės Piltuvėlinių taurių kultūros areale⁷⁰ nurodo daug apčiuopiamų struktūrų, susijusių su religiniais ritualais. Pagal naująją koncepciją Centrinės Švedijos Uplando provincijos vėlyvojo žalvario amžiaus piliakalniai ir įtvirtintos sodybos laikomi apeiginiais aptvėrimais.⁷¹

Tęsiant kulto tematiką, geležies amžiaus tyrinėjimų dėmesys centrinėms valdžios vietoms ir religiniams centrams yra būtinai. Naujausiais tyrinėjimais buvo užfiksuota keletas tokių vietų. Sprendžiant ideologijos ir valstybės formavi-

atsižvelgiama į žaltvario amžiuje⁷⁸ egzistavusius žirgo bei šuns vaidmenis. Panašiai ir maisto raciono pokyčiai gali būti siejami su kosmologijos raida vėlyvajame žaltvario amžiuje.⁷⁹ Uolų raižinių, kuriuos sukūrė medžiotojai, rinkėjai ir žemdirbiai, padėtis jūros pakrantėje *Trøndelag* laikoma teritorijos kontrolės ir ritualizavimo raiška.⁸⁰

Nemažiau įdomi yra ritualinė erdvė – savito kosmologinio mąstymo išraiška. Ne vienoje archeologijos studijoje skirtingų Švedijos provincijų kraštovaizdis suprantamas ne tik funkciniu (ūkiniu) požiūriu, bet ir kaip socialinis, mitinis, kosmologinis reiškinys. Priešistorinės sodybos kaip kosmologinio modelio interpretacija⁸¹ vėlyvojo geležies amžiaus tyrinėtojams sukėlė naujų diskusijų.⁸²

Mąstysenos kaita nuo vėlyvojo geležies amžiaus iki 1708 m., atitinkanti socialinės organizacijos raidą, ištirta vienoje *Dalarna* provincijos parapijų.⁸³ Kitoje studijoje gilinamasi į sodybų ir aptvėrimų, sukrautų iš akmenų, raidą romėniškuoju laikotarpiu Gotlande. Manoma, kad jie koreliavo su visuomenės pokyčiais ir besikeičiančia pasaulio samprata.⁸⁴ Vikingų epochos ir ankstyvųjų viduramžių laikotarpiu Uplando provincijoje paaugotų sidabrinių ir auksinių dirbinių kontekstinė analizė parodė, kad šie archeologijos objektai laikytini su religiniais ritualais susijusiais žemės riboženkliais.

Kraštovaizdis suvokiamas ne vien tik ūkine prasme. Jis turi ir „socialinę struktūrą“ bei „socialinę ekologiją“, paremtą ekonomika, visuomene, mitu ir kosmologija. Taigi skirtingų amžių ir bendrijų žmonės, įvairių socialinių grupių papročiai (socialinės normos) individualiai ar kolektyviai paliko ženklus kraštovaizdyje, kuris besikeisdamas juos išsaugojo.

Archeologija ir ikikrikščioniškoji religija

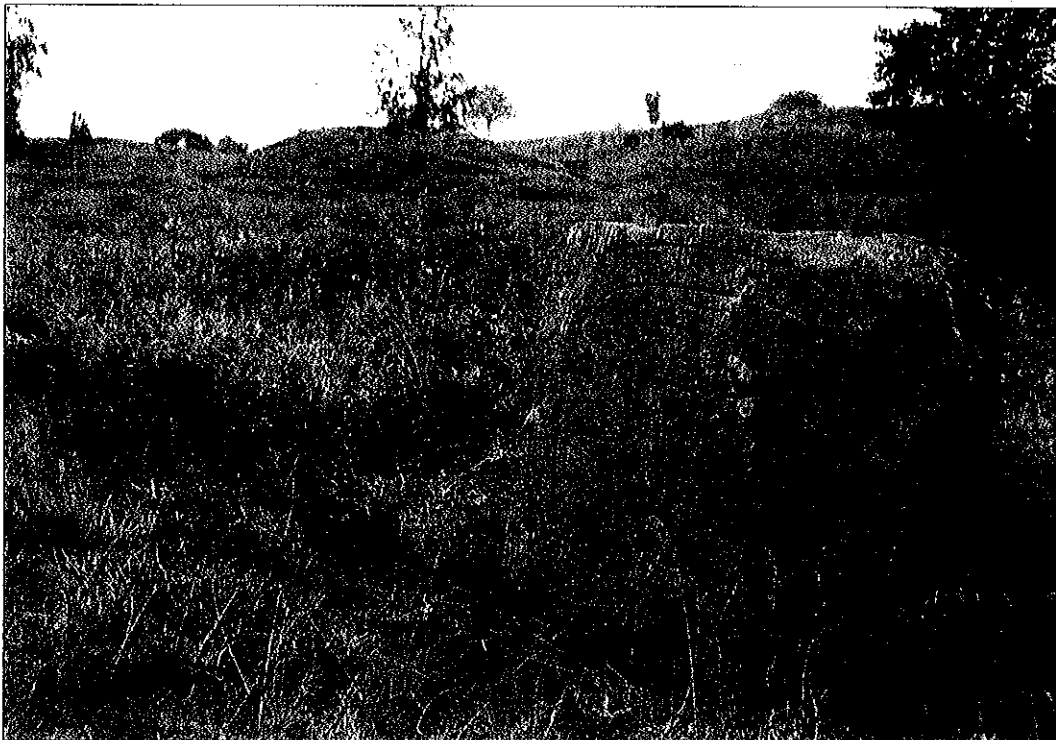
Žinoma, archeologija, kaip ir kitos disciplinos, atitinka mūsų laikų idėjas. Tiriant priešistorinę religiją ir archeologijoje, ir religijų istorijoje buvo jaučiamas

tam tikras netikrumas bei ambivalentiškumas. Siekiant šaltinių ir metodų patikimumo, laikotarpiai be rašytinių šaltinių archeologijai sukelia daugiau abejonių negu religijos studijoms. Tačiau dėl besikeičiančio požiūrio į materialinę kultūrą archeologija turi daug potencialių tyrimų galimybių. Keltas šiuolaikinių studijų autorių nagrinėja netgi paleolito

Oikarve-Bro pilkapis (I tūkst. pr. Kr.) (Gotlandas, Švedija). 2000 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka.

Ytterselö (Åsa) akmuo su runomis tarp pilkapių (XI a.) (Södermanlandas, Švedija). Runų užrašas skelbia, kad šį akmenį pastatė Sigrida savo vyro Sveno, kuris dažnai vykdavęs į Ziemgalą (*Sæmngalla*), atminimui. 2000 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka.

ritualus ir religiją. Atrodo, kad archeologų požiūriai ir idėjos nebeturi ankstesniems mokslo darbams būdingų paradigų šampų, postmodernizmo prasme tapo kur kas platesni ir interpretaciškesni. Tarsi oponuodami pernelyg moksliniam požiūriui, šiandienos archeologai, kaip ir XIX amžiuje, interpretacijai suteikia šiek tiek poetiškumo ir kūrybinės laisvės. Tačiau ateities užduotis yra interpretuoti

bei susieti skirtingų rūšių šaltinius (ir materialinės kultūros objektus, ir tekstus) ir juos sintetinti.

Publikacijos, paminėtos šiame straipsnyje, nors iš dalies atspindi humanitarinių mokslų, visų pirma archeologijos ir religijų istorijos, padėtį. Akivaizdu, kad postprocesinė archeologija didžiausią poveikį padarė Švedijos ir Norvegijos mokslininkams. Posūkis ritualo ir religijos tyrimų

link yra postprocesinės ir „pažinimo“ archeologijos tradicija. „Kritinė“ archeologija, kaip ir ritualo bei religijos tyrimai, grįsta materialinės kultūros kaip socialinio veiksnio supratimu. Archeologijos duomenys apie kapus, paaukotas daiktus, kulto centrus, uolų raižinius, sodybas ir kraštovaizdį yra neabejotinai svarbūs religijos tyrinėjimams.

Ritualo ir religijos tyrimai yra įsitvirtinę archeologijoje. Tiesa, aišku ir tai, kad iki šiol didžiausią susidomėjimą kelia žalvario ir geležies amžių religija. Dideli pokyčiai įvyko šaltinių, metodų ir teorinių perspektyvų srityje. Fenomenologijai pritaikytas tradiciškesnis kultūrinis istorinis požiūris. Pažymėtini J. P. Šodto (*J. P. Schødt*) kritiniai komentarai dėl religijos fenomenologijos taikymo. Autorius teigia, kad dažnai pernelyg supaprastintai ir neatsižvelgiant į ideologines struktūras taikomos universalios analogijos.⁸⁵ Iki šiol lieka neatsakyta į klausimą, ar ikirikščioniškoje religijoje galima tirti eschatologinius tikėjimus ir pan. Archeologai sprendžia ir nekritiško požiūrio sukeltus keblumus, kaip antai: kaip suvokti santykius tarp šventumo ir pasaulietiško. Tai yra ir platesnės religijos sampratos padiktuota tendencija, į šį kontekstą įpinanti ir ideologinį bei socialinį aspektus. Svarbiausias archeologijos klausimas yra chronologinis ir erdvinis formos bei turinio sąryšis. Jis nėra pastovus, jis kinta; prasmės kaita priklauso nuo socialinių sąlygų bei kultūrinės situacijos.⁸⁶

Kai kurie archeologai nori suvokti ir linkę sintetinti didelėse teritorijose aptiktus religinius

Visby (Gotlandas, Švedija), manoma, žalvario amžiuje apeiginiams tikslams iš akmenų išdėliotas labirintas. 2000 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka.

Thorsberg pelkė (Šlezvigas, Vokietija), viena žymiausių geležies amžiuje aukotų daiktų radimvietė Šiaurės vakarų Europoje. 2002 m. V. Vaitkevičiaus nuotrauka.

simbolius,⁸⁷ taip pat kelių šimtų ar tūkstančio metų religiją. Kiek rečiau spekuliuojama ilgalaikė perspektyva (nuo šiandienos iki akmens amžiaus arba priešinga kryptimi). Vienas iš nedaugelio archeologų, kurie ėmėsi religijų kaitos klausimo, yra M. P. Malmeris. Disertacijoje jis nagrinėja religijos pokyčius, kuriuos, kaip manoma, rodo materialinės kultūros kaita, dėl to randasi ir ūkiniai pokyčiai. Buvo išskirtos šešios pagrindinės transformacijos, įvykusios nuo ankstyvojo neolito iki pat XX a.⁸⁸ Tiesa, kai kurių minčių apie religijos kaitą buvo išsakyta ir dėl įvairių kitų rūšių materialinės kultūros tyrimų. Paminėtinos laidojimo papročių teikiamos galimybės atpažinti šią kaitą tautų kraustymosi⁸⁹ bei kristianizacijos⁹⁰ epochose. Kiti neolito,⁹¹ vėlyvojo neolito⁹² ir tautų kraustymosi⁹³ laikotarpių šaltiniai (pavyzdžiui, paslėpti ir paaukoti daiktai) interpretuojami apskritai religijos pasikeitimų kontekste.

Kitas reiškinys, susijęs su religijos kaitos ir formos bei turinio sąryšio klausimu, – dėmesys fenomenui, objektams ir vaizdinėms raiškoms. Puikus to pavyzdys yra laivas, kuris seniai laikomas kosmologiniu simboliu ir tuo pačiu judėjimo bei transcendencijos ženklu.⁹⁴ Skandinavijos kraštų zoomorfinis meno stilius – dar vienas postprocesinių tyrimų pavyzdys.⁹⁵ Savo ruožtu auksiniai pakabučiai-brakteatai laikomi religinių bei politinių struktūrų elementais, mitologijos ikonografija,⁹⁶ atitinkamo laikotarpio politikos ir religijos raiška,⁹⁷ originaliu jos kontekstu ir ideologine funkcija.⁹⁸

* * *

Religijos ir ritualo tyrimai įsitvirtino archeologijoje. Galimas dalykas, kad susidomėjimas religija išreiškia ir tam tikrą nostalgiją. Archeologai, siekdami visuomenės pripažinimo bei patrauklumo, galbūt taip pat ieško kitokių vertybių. O visuomenė šiuo metu yra dar labiau izoliuota ir priklausoma nuo rinkos būklės bei komercinės veiklos nei bet kada anksčiau. Deja, tai aktualu ir *New Age* judėjimams, kurie archeologijai teikia didžiausią vaidmenį. XX a. pabaigoje archeologiniai ritualo ir religijos tyrinėjimai, kaip ir XIX a., dažnai publikuojami mokslinėje ir populariojoje spaudoje. Moderniems žmonėms ritualo ir religijos reikšmė archeologijoje gali būti svarbi ir dėl kitokių priežasčių. Vakarų visuomenė galėtų būti kritikuojama už siaurą požiūrį į visapusišką kultūros bei izoliuotą istorijos kontekstus. Ilgalaikė perspektyva siūlo alternatyvas ir kitus požiūrio taškus. Galbūt archeologų duoklė visuomenei yra praeities ir dabarties kultūros pliuralizmo norma?⁹⁹ Tuo metu, kai atsiranda įskaitmeninti priešistorinių paminklų paveikslai ir su ekskursijų vadovu galima lankyti kapines, archeologus vilioja galimybė kritiškai patyrinėti mūsų pačių epochą.

Versta iš: Kristina Jennbert. *Archaeology and Pre-Christian Religion in Scandinavia* // *Current Swedish Archaeology*. – 2000, vol. 8, p. 127–141.

Vertė ir autorei neprieštaraujant iliustracijas iš kitų šaltinių parinko Vykintas VAITKEVIČIUS

NUORODOS:

1. Pratarmė I. Hodder knygai *Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology*. – Cambridge, 1994. (Vertimas į lietuvių kalbą pasirodė 2000 m.).
2. Roesdahl E. (red.) *Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800-1200 (Exhibition)*. – Köpenhamn, 1993.
3. Knape A. (red.) *Kult, Kraft, Kosmos (Exhibition)*. – Stockholm, 1996.
4. Steinsland G., Meulengracht Sørensen P. *Menneske og makter i vikingenes verden*. – Oslo, 1994.
5. Kaliff A., Skjöldebrand M. (red.) *Skenet från det förflutna: arkeologi och myter i en bronsåldersbygd*. – Linköping, 1995.
6. Plg. Hildebrand H. *De förhistoriska folken i Europa. En handbok i jämförande fornkunskap*. – Stockholm, 1880. – P. 32 ir tolesni; Müller S. *Vor Oldtid. Danmarks forhistoriske archæologi*. – København, 1897; Brøndsted J. *Danmarks Oldtid*. – København, 1938/40; Stenberger M. *Sten, brons, järn*. – Stockholm, 1969.
7. Eriksen Th. *Historia, myt och identitet*. – Värnamo, 1996.
8. Hedeager L., Schousboe K. (red.) *Brugte historier: ti essays om brug og misbrug af historien*. – København, 1989.
9. Plg. Almgren O. *Hällristningar och kultbruk*. – Stockholm, 1927.
10. Hawkes Ch. F. *Archaeological Theory and Method: Some Suggestions from the Old World* // *American Anthropologist*. – 1954, vol. 56, p. 155–168.
11. Hodder I. *Symbols in Action*. – Cambridge, 1982.
12. Burström M. *Järnframställning och gravritual. En strukturalistisk tolkning av järnslagg i vikingatida gravar i Gästrikland* // *Fornvannen*. – 1990, vol. 85, p. 261–271.
13. Lidström Holmberg C. *Prehistoric Grinding Tools as Metaphorical Traces of the Past* // *Current Swedish Archaeology*. – 1998, vol. 6, p. 123–142.
14. Plg. Hodder I. *Min. veik.*; Shanks M., Tilley C. *Social Theory and Archaeology*. – Worcester, 1987.
15. Renfrew C., Zubrov E. (red.) *The ancient mind. Elements of cognitive archaeology*. – Cambridge, 1994.
16. Plg. De Vries J. *Altgermanische Religionsgeschichte*. – Berlin, 1956/57, Bd. 1–2; Ström F. *Nordisk hedendom. Tro och sed i förkristen tid*. – Arlöv, 1961; Dumézil G. *Gods of the Ancient Northmen*. – Berkeley–Los Angeles–London, 1973.
17. Steinsland G. (red.) *Words and Objects. Towards a Dialogue Between Archaeology and History of Religion*. – Oslo, 1986; Steinsland G. *Religionsskiftet i Norden og Voluspa 65, Nordisk Hedendom (Symposium)*. – Viborg, 1991. – P. 335–348; Schjødt J. (red.) *Myte og Ritual i det førkristne Norden*. – Viborg, 1994.
18. Andrén A. (red.) *Medeltidens födelse*. – Lund, 1989; Larsson L., Wyszomirska B. (red.) *Arkeologi och religion*. – Lund, 1989; Lagerlöf A. (red.) *Gravfältundersökningar och gravarkeologi*. – Stockholm, 1991; Lidén H. E. (red.) *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. – Oslo, 1995; Engdahl K., Kaliff A. (red.) *Religion från stenålder till medeltid*. – Stockholm, 1996; Bredholt Christensen L., Sveen S. B. *Religion og materiel kultur*. – Aarhus, 1998; Andersson A. C. ir kt. (red.) *The Kaleidoscopic Past*. – Göteborg, 1998.
19. Plg. Bell C. *Ritual theory, ritual practice*. – New York–Oxford, 1992; Bell C. *Ritual. Perspectives and Dimensions*. – New York–Oxford, 1997.
20. Schanche A. *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion 1000 f. Kr. til 1700 e. Kr.* [nepublikuotas daktaro darbas]. – Tromsø, 1997.
21. Plg. Finnstad R. *The Part and the Whole: Reflections on Theory and Methods Applied to the Interpretation of Scandinavian Rock Carvings* // *Words and Objects. Towards a Dialogue Between Archaeology and History of Religion*. – Oslo, 1986. – P. 21–31;

- Nordbladh J. Interpretation of South-Scandinavian Petroglyphs in the History of Religion, Done by Archaeologists: Analysis and Attempt at Auto-Critique // *Words and Objects. Towards a Dialogue Between Archaeology and History of Religion*. – Oslo, 1986. – P. 142–149; Schjødt J. The „Meaning” of the Rock Carvings and the Scope for Religion–Historical Interpretations: Some Thoughts on the Limits of the Phenomenology of Religion // *Words and Objects. Towards a Dialogue Between Archaeology and History of Religion*. – Oslo, 1986. – P. 180–196; Dommasnes L. H. Arkeologi och religion // *Nordisk Hedendom (Symposium)*. – Viborg, 1991. – P. 47–64; Notelid M. Vetenskap och religion i negativ dialog // *Tor*. – 1996, vol. 28, p. 313–347; Nordström K. Problems and Ideas concerning Ideology in the Construction of „Religion” and „Ritual” as Analytical Concepts // *Lund Archaeological Review*. – 1997, vol. 3, p. 49–57; Bredholt Christensen L. Archaeology and the Concept of Religion, *The Kaleidoscopic Past*. – Göteborg, 1998. – P. 435–441; Damm Ch. Rituals: Symbols or Action? // *The Kaleidoscopic Past*. – Göteborg, 1998. – P. 443–449; Sveen S. B. The Concepts of Religion and Ideology in Relation to Archaeology // *The Kaleidoscopic Past*. – Göteborg, 1998. – P. 429–434.
22. Asad T. *Genealogies of Religion. Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*. – Baltimore–London, 1993.
 23. Andrén A. *Between Artifacts and Texts. Historical Archaeology in Global Perspective*. – New York, 1998.
 24. Hultgård A. Övergångstidens eskatologiska föreställningar // *Nordisk Hedendom (Symposium)*. – Viborg, 1991. – P. 47–64.
 25. Plg. Schjødt J. Forskningsoversigt. Hovedtendenser i den nyere forskning inden for nordisk mytologi // *Danske studier*. – 1988, p. 134–153.
 26. Hedeager L. *Skygger af en anden virkelighed. Oldnordiske myter*. – Haslev, 1997; Hedeager L. Cosmological endurance: pagan identities in early Christian Europe // *European Journal of Archaeology*. – 1998, vol. 1, no. 3, p. 382–396; Solli B. Odin – the Queer? Om det skeive i norrøn mytologi // *Universitetets Oldsaksamling Årsbok*. – 1997/1998, p. 7–42.
 27. Steinsland G. *Det hellige bryllup og Norrøn konge-ideologi*. – Larvik, 1991.
 28. Roesdahl E. *Vikingerne verden. Vikingerne hjemme og ude*. – København, 1987; Gräslund A.-S. Den tidiga missionen i arkeologisk belysning – problem och synpunkter // *Tor*. – 1983/1985, p. 291–313; Solli B. Fra hedendom til kristendom. Religionsskiftet i Norge i arkeologisk belysning // *Viking*. – 1995, p. 23–48.
 29. Staecher J. *Rex regum et dominus minorum. Die wikingerezeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*. – Lund, 1999.
 30. Plg. Brink S. *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. – Uppsala, 1990; Anglert M. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. – Lund, 1995.
 31. Schjødt J. Nogle overvejelser over begrebet „Religionsskifte” med henblik på en problematisering af termens brug i forbindelse med overgangen til kristendommen i Norden // *Medeltidens fødsel*. – Lund, 1989. – P. 187–201.
 32. Nilsson B. (red.) *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*. – Uppsala, 1996.
 33. Steinsland G. Religionsskiftet i Norden // *Medeltidens fødsel*. – Lund, 1989. – P. 203–211; Steinsland G. Religionsskiftet i Norden og Voluspa 65 // *Nordisk Hedendom (Symposium)*. – Viborg, 1991. – P. 335–348; Steinsland G. Hvordan ble hedendommen utfordret og påvirket av kristendommen? // *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. – Oslo, 1995. – P. 9–27.
 34. Nielsen L. Chr. Hedenskab og kristendom. Religionsskiftet av spejlet i vikingetidens grave // *Fra Stamme til Stat i Danmark*. – Aarhus, 1991. – P. 245–267.
 35. Johnson B. (red.) *ARV. Scandinavian Yearbook of Folklore*. – 1983, vol. 39; Ahlbäck T. (red.) *Saami Religion*. – Stockholm, 1987; Rydving H. *Samisk religionshistorisk bibliografi*. – Stockholm, 1993.
 36. Plg. Zachrisson I. *Sjiele Sacrifices, Odin Treasures and Saami Graves? // Saami Religion*. – Stockholm, 1987. – P. 61–68; Schanche A. *Min. veik*.
 37. Pentikäinen J. *Die Mythologie der Samen*. – Berlin, 1997.
 38. Asad T. *Min. veik*.
 39. Pentikäinen J. *Min. veik*.
 40. Jennbert K. Gravseder och kulturformer. I arkeologins gränsland // *Gravskick och gravdata*. – Lund, 1988. – P. 87–100.
 41. Bennett A. *Graven. Religiös och social symbol. Strukturer i folkvandringstidens gravskick i Mälardalen*. – Stockholm, 1987.
 42. Plg. Kaliff A. *Brandgravskick och föreställningsvärld. En religionsarkeologisk diskussion*. – Uppsala, 1992; Kaliff A. *Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. – Uppsala, 1997; Artelius T. *Långfärd och återkomst – skeppet in bronsålderns gravar*. – Varberg, 1996.
 43. Larsson L. Dödshus, djurkåkar och stenxor. Några reflektioner kring senmesolitiskt gravskick // *Gravskick och gravdata*. – Lund, 1988. – P. 63–72; Larsson L. Dogs in Fraction – Symbols in Action // *Contributions to the Mesolithic in Europe*. – Leuven, 1990. – P. 153–160.
 44. Holten L. *Religiøs praksis. Kaos eller organiseret uorden? Dødekult i tragtbægerkultur belyst ud fra megalitgrave*. – København, 1997.
 45. Widholm D. *Rösen, ristningar och riter*. – Lund, 1998.
 46. Goldhahn J. *Sagaholm. Hällristningar och gravritual*. – Jönköping, 1999.
 47. Randsborg K. Kivik. Archaeology & Iconography // *Acta Archaeologica*. – København, 1993, vol. 64.
 48. Larsson L. Relationer till ett röse – några aspekter på Kiviksgraven // *Bronsålderns gravhögar*. – Lund, 1993. – P. 135–150.
 49. Wagnkilde H., Pind S. En gravplads ved Ndr. Grødbygård, Åker, fra tiden omkring kristendomens indførelse // *Fra Bornholms museum 1989-1999*. – Bornholm, 1991. – P. 89–107.
 50. Svanberg F. *I skuggan av vikingatiden. Om Skåne, Halland, Blekinge och Själland*. – Lund, 1999.
 51. Schanche J. *Min. veik*.
 52. Hultkrantz Å. Hällristningsreligion // *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*. – Helsingborg, 1989. – P. 43–58.
 53. Almgren O. *Min. veik*.
 54. Almgren B. Den osynliga gudomen // *Proxima Thule*. – Stockholm, 1962.
 55. Malmer M. P. Bergkonstens mening och innehåll // *Hällristningar och hällmålningar i Sverige*. – Helsingborg, 1989. – P. 9–28.
 56. Nordbladh J. *Glyfer och rum. Kring hällristningar i Kville*. – Göteborg, 1980; Helskog K. *Helleristningene i Alta. Spor etter ritualer og dagligliv i Finnmarks forhistorie*. – Alta, 1988; Kaul F. *Ships on Bronzes. A Study in Bronze Age Religion and Iconography*. – Copenhagen, 1998.
 57. Görman M. *Nordiskt och keltiskt – Sydskandinavisk religion under yngre bronsålder och keltisk järnålder*. – Lund, 1987.
 58. Mandt G. Searching for Female Deities in the Religious Manifestations of the Scandinavian Bronze Age // *Words and Objects. Towards a Dialogue Between Archaeology and History of Religion*. – Oslo, 1986. – P. 111–127.
 59. Tilley Ch. *Material culture and text. The Art of Ambiguity*. – London–New York, 1991.
 60. Plg. Damm Ch. *Min. veik*; Kaul F. *Min. veik*; Widholm D. *Min. veik*.

61. Plg. Karsten P. *Att kasta yxan i sjön. En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd.* – Lund, 1994.
62. Hagberg E. U. *The Archaeology of Skedemosse I.* – Uppsala, 1967.
63. Stjernquist B. *The Röekillorna Spring – Spring-cult in Scandinavian Prehistory.* – Lund, 1997.
64. Arbman H. *Käringsjön. Studier i halländsk järnålder.* – Stockholm, 1945; Carlie A. *Käringsjön. A Fertility Sacrificial Site from the Late Roman Iron Age in South-west Sweden / Current Swedish Archaeology*, 1998, vol. 6. – P. 17–38.
65. Plg. Hallgren F. Ir kt. Skogsmossen, an Early Neolithic settlement site and a sacrificial fen in the northern borderland of the Funnel-beaker Culture. // *Tor.* – 1997, vol. 29, p. 49–111.
66. Plg. Fabeck Ch. Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation // *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid.* – Århus, 1991. – P. 283–303.
67. Randsborg K. *Hjortspring. Warfare and sacrifice in early Europe.* – Aarhus, 1995.
68. Andersen N. H. *Sarup vol 1: The Sarup Enclosure.* – Aarhus, 1997.
69. Larsson L. Axes and Fire – Contacts with the Gods // *Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology.* – Lund, 2000.
70. Apel J., Hadevik C., Sundström L. Burning down the house. The transformational use of fire and other aspects of an Early Neolithic TRB site in eastern central Sweden // *Tor.* – 1997, vol. 29, p. 5–47.
71. Olausson M. *Det inneslutna rummet – om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f. Kr. till Kristi födelse.* – Stockholm, 1995.
72. Stamsø Munch G. Hus og hall – En høvdinggård på Borg i Lofoten // *Nordisk Hedendom (Symposium).* – Viborg, 1991. – P. 321–333; Watt M. Sorte Muld. Høvdingesæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder // *Fra Stamme til Stat i Danmark 2.* – Aarhus, 1991. – P. 89–107; Åqvist C. Hall och harg – det rituella rummet // *Religion från stenålder till medeltid.* – Stockholm, 1996. – P. 105–120; Nielsen A. L. Hedniska kult- och offerhandlingar i Borg // *Religion från stenålder till medeltid.* – Stockholm, 1996. – P. 89–104; Näsström B. M. Offerlunden under Frösö kyrka // *Jämtlands kristnande Projektet Sveriges kristnande Publikationer 4.* – Uppsala, 1991. – P. 65–84; Larsson L., Hårdh B. *Centrala Patser. Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* – Lund, 1998; Thrane H. Overvejelser af kultindholdet i Gudmes bebyggelse // *Centrala Patser. Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern.* – Lund, 1998. – P. 249–261.
73. Vandkilde H. Den senneolitiske offernedlæggelse i den jyske Galle-mose: tid-rum dimensioner og fremmede forbindelser // *Bronsealder i Norden – Regioner og interaksjon.* – Stavanger, 1998. – P. 7–22.
74. Baudou E. Helgedom, hus och hög // *Gravfältundersökningar och gravarkeologi.* – Stockholm, 1991. – P. 71–82.
75. Jeppesen J., Madsen H. J. Storgård og kirke i Lisbjerg // *Fra Stamme til Stat i Danmark 2.* – Aarhus, 1991. – P. 269–275.
76. Karsten P., Knarrström B. Husen vid havet // *Populär Arkeologi.* – 1998, vol. 3, p. 19–21.
77. Ullén I. The power of case studies, Interpretation of a late Bronze-Age settlement in central Sweden // *Journal of European Archaeology.* – 1994, vol. 2, no. 2, p. 249–359.
78. Ullén I. Food ethics, domestication and togetherness. A close-up study of the relation of horse and dog to man in the Bronze Age settlement of Apalle // *Current Swedish Archaeology.* – 1996, vol. 4, p. 171–184.
79. Skoglund P. Diet, Cooking and Cosmology. Interpreting the Evidence from Bronze Age Plant Macrofossils // *Current Swedish Archaeology.* – 1999, vol. 7, p. 149–160.
80. Sognnes K. Ritual Landscapes. Toward a Reinterpretation of Stone Age Rock Art in Trøndelag, Norway // *Norwegian Archaeological Review.* – 1994, vol. 27, no. 1, p. 19–49.
81. Gurevich A. J. *Categories of medieval culture.* – London, 1985; Hastrup K. *Culture and history in medieval Iceland. An anthropological analysis of structure and change.* – Oxford, 1985.
82. Plg. Johansen B. *Ormalur. Aspekter av tillvaro och landskap.* – Stockholm, 1997; Cassel K. *Från grav till gård. Romersk järnålder på Gotland.* – Stockholm, 1998.
83. Ersgård L. *Det starka landskapet. En arkeologisk studie av Leksandsbygden i Dalarna från yngre järnålder till nyare tid.* – Stockholm, 1997.
84. Cassel K. *Min. veik.*
85. Schjødt J. The „Meaning” of the Rock Carvings and the Scope for Religion-Historical Interpretations: Some Thoughts on the Limits of the Phenomenology of Religion // *Words and Objects. Towards a Dialogue Between Archaeology and History of Religion.* – Oslo, 1986. – P. 180–196.
86. Plg. Olausson M. (red.) *Spiralens öga. Tjugo artiklar kring aktuell bronsåldersforskning.* – Stockholm, 1999.
87. Plg. Larsson T. B. *Materiell kultur och religiösa symboler.* – Umeå, 1997.
88. Malmer M. P. *Jungneolithische Studien.* – Lund, 1962. – P. 810 ir tolesni.
89. Bennett A. *Min. veik.*
90. Nielsen L. Chr. *Min. veik.*
91. Karsten P. *Att kasta yxan i sjön. En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd.* – Lund, 1994.
92. Vandkilde H. *Min. veik.*
93. Fabeck Ch. *Min. veik.*
94. Plg. Artelius T. *Min. veik.*; Andrén A. Doors to other world: Scandinavian death rituals in Gotlandic perspectives // *Journal of European Archaeology.* – 1993, vol. 1, p. 33–56; Crumlin-Pedersen O., Munch Thye B. (red.) *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia.* – Copenhagen, 1995; Kaul F. *Min. veik.*
95. Hedeager L. *Min. veik.*
96. Kolstrup I. L. Ikonografi og religion // *Nordisk Hedendom (Symposium).* – Viborg, 1991. – P. 181–203; Gaimster M. *Vendel period bracteates on Gotland. On the significance of Germanic art.* – Lund, 1998.
97. Axboe M. Guld och makt i folkevandringstiden. Brakteaterne som kilde til politisk/religiøse forhold // *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid.* – Århus, 1991. – P. 187–202.
98. Andrén A. Guld och makt – en tolkning av de skandinaviska guldbrakteaternas funktion, *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid.* – Århus, 1991. – P. 245–255.
99. Burström M. Cultural Diversity in the Home Ground. How Archaeology Can Make the World a Better Place // *Current Swedish Archaeology.* – 1999, vol. 7, p. 21–26.

Archaeology and pre-Christian religion in Scandinavia. By K. Jennbert

Selected publications of Scandinavian archaeology have been presented in order to characterise and discuss different current approaches to pre-Christian religion in Scandinavia (Sweden, Norway, Denmark).

LIAUDIES KULTŪRA